

Állambiztonság és társadalom

Jens Gieseke (Hrsg.): Staatssicherheit und Gesellschaft. (Studien zum Herrschaftsalltag in der DDR).

Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2007. 390 oldal.

A Német Demokratikus Köztársaság (NDK) megszűnése páratlan lehetőséget nyitott meg a történeti kutatás előtt, különösen a pártállami titkosrendőrség működésének megismerését illetően. Ez elsősorban a német egyesítésnek, az NDK hatalmi szervei megszűnésének, és az iratok szövetségi átvételének volt a következménye. A páratlan lehetőség abban áll, hogy kutatás számára soha korábban ilyen hamar, ilyen tömegű és ilyen teljességű titkosszolgálati anyag nem vált hozzáférhetővé.

Miközben a közvéleményt – főként az egyesülést követő kezdeti időkben – elsősorban az foglalkoztatta, hogy az ismertebb közéleti szereplők közül ki volt érintett, azaz hivatásos Stasi-ügynök vagy nem-hivatásos besúgó, illetve hogy róluk, az NDK polgáraitól személy szerint ki adott jelentéseket, a kutatás főként a titkosszolgálat történetére, szervezeti felépítésére, ennek változására, a szervezet munkatársai és együttműködő partnerei körének szociológiai összetételére, a szervezet belső mechanizmusaira koncentrált. Bármilyen jelentős eredményeket ért is el a történeti kutatómunka ezeken a területeken, vizsgálatának tárgyát mégis elkülönítve, társadalmi beágyazottságából kiemelve szemlélte. Ezért nem is foglalkozhatott olyan kérdésekkel, mint a titkosszolgálatnak a társadalom életében betöltött szerepe, a társadalomnak a titkosszolgálat mindennapjaira gyakorolt hatása, vagy éppen annak a kérdése, hogy a titkosszolgálati iratok milyen segítséget nyújthatnak a keletnémet társadalom mikrotörténelmének jobb megismeréséhez.

Az öt fő (két elméleti és három esettanulmányt tartalmazó) részre tagolódo kötet arra tesz kísérletet, hogy ezt a kapcsolatot a társadalom hétköznapi élete és a titkosszolgálat léte között – több szempontú megközelítéssel – megteremtse. Az összegyűjtött tanulmányok átfogó elméleti háttérét Thomas Lindenberger írása határozza meg (NSzEP-uralom mint társadalmi praxis. Uralom és Ön-fejűség: Problémafelvetés és alapfogalmak). Ennek alapfeltevése, hogy az NDK mindennapjainak megértése szempontjából csekély magyarázó erővel bír, ha társadalmát egyszerűen a „hatalmat gyakorlók” (vagy még sokkal inkább idézőjelben) „uralkodók”, illetve az „elnyomottak” csoportjára osztjuk, vagy ha az állampárt, illetve a titkosszolgálat hatalmi igényeit minden további nélkül (a hatalom totális jellegét feltételezve) közvetlenül megvalósultnak tekintjük.

A hatalom Foucault-i megközelítéséből kiindulva az NDK társadalmi berendezkedését – a hatalom eloszlásának kétségtelen egyenlőtlensége mellett – Lindenberger olyannak tekinti, amelyben a társadalom valamennyi tagjára igaz az

állítás, miszerint nem csupán a hatalmat gyakorlók akaratának tárgyai, hanem – mégha korlátozott mértékben is – mégiscsak aktív, cselekvési lehetőségekkel bíró szereplők. Ez elengedhetetlenné teszi a hatalomgyakorlásnak mint társadalmi praxisnak a vizsgálatát: azoknak a bonyolult kapcsolatoknak és interakcióknak a szemrevételezését, amelyek a titkosszolgálat és a társadalom különböző alakzatai között létrejöttek.

A fent említett dichotomikus látásmód, amely a társadalmat egyszerűen a hatalmat gyakorlóakra és az elnyomottakra osztja, nem teszi lehetővé a hatalom berkein kívül állók viselkedésének árnyalt megítélését sem: ebből a nézőpontból ugyanis valaki vagy egyértelműen ellenállónak, vagy együttműködőnek számít. Lindenberger – a kötet többi tanulmányában is visszaköszönő – kísérlete a több szempontú látásmód megteremtésére az *Eigen-Sinn* fogalmának a német filozófia történetében régóta bevett, a történetírásban az *Alltagsgeschichte* irányzatában meghonosodott fogalmának felhasználásával valósul meg.

Az *Eigen-Sinn* fogalmat magyarrá többnyire 'Ön-fejűségként' fordítják,¹ és mindazon magatartásformákat magában foglalja, amelyek a hivatalosan elvárt viselkedésmódtól eltérnek – a vonakodástól az ellenkezésen, ellenálláson át egészen az ellenzéki tevékenységig. Ugyanakkor a kifejezés szó szerinti(bb) jelentésárnyalata is az értelmezés része, amennyiben olyan magatartások is számításba vétetnek, amelyekben az állampolgárok a rendszer által biztosított lehetőségekkel nem a rendszer által előre tervezett célok, hanem saját céljaik, *önérdekük* elérése céljából élnek.

Lindenberger megállapítása szerint a totális hatalomra törő Német Szocialista Egység Pártjának (NSzEP) a belső legitimitációja sokkal kisebb volt, mint a maga idején a Nemzetiszocialista Német Munkáspártnak, és kellő mennyiségű erőforrással sem rendelkezett a totális hatalomgyakorláshoz. Ezért a társadalmi élet bizonyos területeit meglehetősen hatékonyan képes volt ugyan ellenőrzése alatt tartani, más területeket azonban jóval kevésbé. Ez azonban nem eredményezte a kontrollálni szándékozott és a kontrollálatlan területek közötti világos különbségtételt, sem az állami és a társadalmi kötelezettségek világos elhatárolását. Annál inkább beszélhetünk a szimbiózis változatos, esetről esetre és egy-egy eseten belül időről időre dinamikusan változó formáiról. Ezért fontos a hatalomgyakorlás társadalmi gyakorlatának mikroszintű vizsgálata.

Ezt a vizsgálatot végzi el a kötet szerkesztője, Jens Gieseke a kötetben közölt „Jelentések a köztársaságból. Közelítések és kérdések” című tanulmányában, amelyben a Stasi által az NSzEP vezetősége számára készített jelentések elemzéséről számol be, abból az alkalomból, hogy a korábban kiadott SD-jelentésekhez² hasonlóan négy próbakötettel megkezdődött a *Stasi*-anyagok kiadása is. Gieseke első megállapítása, hogy 1957-ig a titkosszolgálati beszámolók elsősorban hangulatjelentések voltak, de mivel ezek ténytartalma ellentmondott a párt-

¹ Majtényi György: „Ön-fejűség” – a „másik” Németország történelme. *Aetas*. (http://www.aetas.hu/2003_1/2003-1-11.htm – Letöltés: 2009. május 23.)

² Boberach, Heinz (Hg.): *Meldungen aus dem Reich. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS 1938–1945*. 17 Bände. Herrsching, 1984.

állami vezetők legitimációs ideológiájának, 1957-et követően tematikájuk teljes átalakuláson ment át. Innentől kezdve a jelentések elsősorban az ellenséges tevékenységről, illetve az NSZK belső történéseiről szólnak, amelyekből elsősorban arról alkothatunk pontos képet, hogy a *Stasi* milyen információkat tekintett nemzetbiztonsági szempontból jelentősnek.

Ugyanakkor a jelentések alaposabb vizsgálata Gieseke meglátása szerint cáfolja azt a közkeletű nézetet, amely szerint a *Stasi* „mindenhatósága” az ország irányítására is kiterjedt volna. Sokkal inkább olyan kép alakul ki belőlük, hogy bármilyen szívesen törekedett volna a titkosszolgálat meghatározó szerepre, még a döntések megalapozására szolgáló információforrásként is csak egy volt a sok közül. Fontos ugyanakkor, hogy a titkosszolgálati jelentések értékét már eleve erősen csökkentette a *Stasi* valóságérzékelését csorbító – egyébként a pártéval megegyező – felfogás, amely szerint a párt és a nép akarata szükségképpen egybeesik. Ráadásul vezetői utasításra mindvégig tartózkodniuk kellett annak még a látszatától is, hogy a párt vezető szerepét megkérdőjelezzék: ez korlátozólag hatott a társadalmi jelenségek okainak elemzésére is, különösen pedig a javaslatételre. Gieseke titkosszolgálati főiskolai hallgatók szakdolgozatainak kutatása alapján azt állapítja meg, hogy ez nemcsak a pártvezetés legfelsőbb körei és a titkosszolgálat csúcspanaszvezetése között volt jellemző, hanem az együttműködés valamennyi alsóbb szintjén is.

Gieseke áttekintő jellegű tanulmányát követően két olyan írás olvasható, amelyek egy-egy év jelentéseit vizsgálják. Siegfried Suckut (Szeizmográfiai jelentések. Az Állambiztonsági Minisztérium képe az NDK államáról és társadalmáról az NSzEP vezetősége számára készített 1976. évi jelentések alapján) az 1976. évi, az NSzEP számára készített beszámolók és jelentések alapján kísérli meg rekonstruálni a titkosszolgálatnak az államról és a társadalomról alkotott képét, kitérve Wolf Bierman kiutasítására, az egészségügy romló helyzetére (különös tekintettel az orvosok elvándorlására), általában az áttelepülési folyamatok növekvő számára, illetve a környezetvédelem problémájára. Suckut az áttelepüléshez kapcsolódóan mutatja be, hogy a *Stasi* – ideológiai szemellenzójének köszönhetően – mennyire tévesen ítélte meg a helsinki megállapodással megindult enyhülési folyamatot, s hogy ez a téves megítélés voltaképpen még másfél évtizedig jellemző maradt, így a titkosszolgálat egészen a legutolsó pillanatig képtelennek bizonyult arra, hogy érzékelle a rendszer tartalékainak fokozatos kimerülését, és előrejelezze a küszöbön álló összeomlást.

Frank Joestel (Az Állambiztonság 1988. évi központi „párttájékoztatói”) bemutatja a tizenkét év alatt bekövetkezett hangsúlyeltolódásokat – nevezetesen, hogy 1988-ban egyre nagyobb szerepet kap a jelentésekben az egyházi ellenzék ténykedése, illetve általában a belső ellenséges tevékenység. Írásában körültekintően elemzi a *Stasi*-jelentések köröztetési listáját, s ebből arra a megállapításra jut, hogy a párt felső vezetésében az információval való ellátottság – szándékoltan – korántsem volt egyenlő mértékű. Vizsgálat alá veszi ugyanakkor a jelentéseket készítésük célja szempontjából is. Joestel arra a következtetésre jut,

hogy többnyire tájékoztatási céllal keletkeztek, s jellemző rájuk, hogy általában nélkülözik az értékelő megjegyzéseket. Amennyiben ilyeneket mégis tartalmaztak, azokat az utólagos történeti értelmezés nemegyszer még annak ellenére is kénytelen tévesnek minősíteni, hogy az értékelt tények helyességét az utólagos tudás alapján sincs ok kétségbe vonni.

Gieseke, Suckut és Joestel tanulmányait mintegy összefoglalja Ralph Jessen írása (Az Állambiztonság, az NSzEP és a nyilvánosság). Megállapítja, hogy minden – például a *Stasi* által is sugallt – ellenkező híresztelés ellenére a pártirányítás és a titkosszolgálat között szigorúan alárendelt viszony állt fenn. Ezt követően pedig azzal a nézettel száll szembe, amely szerint a titkosszolgálat a korlátozott nyilvánosság egyfajta pótlékeként működött volna. Ezt a véleményét egyrészt arra alapozza, hogy a *Stasi* által korlátozott számban készített hangulatjelentéseknek a párt döntéshozatali mechanizmusában elhanyagolható szerepe volt, másrészt pedig arra, hogy egy ilyen szervezet a *nyilvánosságot*, amelynek lételeme a dialogikus jelleg, semmiképpen sem pótolhatja. Jessen ehhez kapcsolódóan feltűnőnek tartja, hogy a *Stasi* jelentéseinek és a korábban említett SD-jelentéseknek az összehasonlítása azt sugallja: a nemzetiszocialista vezetést a közhangulat alakulása sokkal jobban érdekelte, mint a szocialista vezetést. Ennek okát további vizsgálatra érdemesnek tartja – miként jelentős elméleti hozadékot vár egy olyan kutatástól is, amely a *Stasi*nak a pártvezetéssel szemben alkalmazott (Suckut és Joestel által példákkal illusztrált) információ-manipulálási gyakorlatát a tudáseloszlás és a hatalmi viszonyok átfogó történeti vizsgálatának keretébe illeszteni.

Roger Engelmann Uralom és mindennapok az államszocializmusban egy régió példáján című írása olyan kutatást mutat be, amely az NDK korabeli viszonyai tekintetében reprezentatívnak tekintett Halberstadt-járásban zajlik, s amelynek célja a hatalomgyakorlás mindennapi aspektusainak vizsgálata a rendelkezésre álló államigazgatási iratanyag alapján. Egy ilyen vizsgálat a hozzáférhető források olyan mélységű feldolgozását igényli, amely csakis térbeli szempontból korlátozott megfigyelési keretek között képzelhető el. A kutatás egyik célja, hogy a rendelkezésre álló makrohisztóriai ismeretek figyelembevétele mellett megismerhető legyen a hatalomgyakorlás mechanizmusa azokon a pontokon, ahol a hatalmi apparátus az elsődleges társadalmi csoportokkal érintkezik. Ugyanilyen fontos azonban az ellenkező nézetből nyerhető ismerethalmaz is, amely éppen a társadalomnak a hatalomhoz való viszonyára (alkalmazkodására, együttélésére vagy éppen ellenállására) vonatkozik. Ebben az értelemben az általában vett államigazgatási akták – ideologikus szemléletük folytán – csak jelentősen torzított képet adhatnak. A kutatásnak ebben a részében kitüntetett szerephez jutnak a mindennapi életet folytonos figyelemmel kísérő *Stasi* iratai. Engelmann szerint azonban komoly módszertani problémát jelent annak a személyiségjogi dilemmának a feloldása, hogy a legtöbb értékelhető információt rejtő iratok gyakran egyúttal a megfigyeltekre vonatkozóan kifejezetten érzékeny személyes adatokat tartalmaznak.

Érdekes ezt a tanulmányt közvetlenül Dorothee Wierling írása (A *Stasi* megjelenése az emlékezetben) előtt olvasni, amelyben a szerző arról ad számot, hogy

milyen nehézségekbe ütközik az *oral history* eszközeivel rekonstruálni a *Stasi*nak az emberek hétköznapi életében betöltött szerepét. Ez annál is inkább így van, mert az emlékek elbeszéléssé formálása közben a visszaemlékezők egyrészt különböző okokból – szégyenérzettől, a számukra hátrányosnak bizonyult újraegyesítést követően kialakult *Ostalgie*-től vagy egyéb tényezőktől vezetterve – elhallgatják, illetve jelentéktelenítik a *Stasi* mindennapokban betöltött szerepét, másrészt pedig amennyiben a *Stasi* az elbeszélésekben mégis megjelenik, akkor is nehéz a visszaemlékezők egyidejű felfogását leválasztani az utólagos (át)értelmezésektől.

Georg Wagner-Kyora kevéssé hisz az *oral history* eszközeiben – ehelyett szintén korlátozott környezetben, egy vegyipari gyárban igyekszik feltárni azt, hogy miként vett részt az állambiztonság a termelőtevékenységben, milyen eszközöket használt a munkások megfigyelésére és politikai tudatuk, személyes életük alakítására (Munkahelyi besúgók. Megjegyzések az ipari vállalatokból származó besúgójelentések *Alltagsgeschichte* céljaira történő felhasználásának módszertanához). Wagner-Kyora mindeközben nem hagyja figyelmen kívül azt a szempontot sem, hogy milyen módon használható fel az efféle titkosszolgálati tevékenységek során keletkezett tengernyi irat a munkások üzemen belüli hétköznapijainak rekonstruálására. Az állambiztonságnak a mindennapi életben betöltött szerepét tartja fontosnak megvizsgálni Jan Palmovski is (Állambiztonság és társadalmi gyakorlat), eközben azonban nem veszíti szem elől annak lehetőségét sem, hogy képet alkothassunk az állambiztonság belső életének mindennapjairól is. Fontos kérdései: milyen módon torzítják a valóságról alkotott képet a munkatársak sablonos megfogalmazásai? Ideológiájuk mennyiben torzítja valóságérzékelésüket? Hogyan jelennek meg saját kétségeik, a hivatalos állásponttól eltérő vélekedéseik az általuk készített iratokban?

A kötetet záró írások terep- illetve esettanulmányok. Az első ezek közül egy ötvenes évekbeli schwerini oktatási intézményben kutatója az egyet nem értés és az ellenállás számtalan formájának különböző megnyilvánulásait, a második írás ismét a *Stasi*nak a termelésben betöltött szerepére fókuszál. Patrice G. Poutrus tanulmánya (Minden ellenőrzés alatt? Megjegyzések a BStU-források a kortárs migrációtörténet kutatását illető jelentőségéről) azt igyekszik bemutatni, hogy az állambiztonsági iratok kutatásának milyen jelentősége lehet a migráció történeti kutatásában. A tereptanulmányok között olvasható még olyan esetleírás is, amelyből egy színházi példán keresztül alkothatunk képet arról, hogy miként kezelték a kulturális életben létrejött konfliktusokat az állambiztonság részvételével.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a kötet kiváló körképet ad azokról a problémákról, amelyek a titkosszolgálati iratok kutatói előtt állnak – jelezve egyúttal azt is, hogy bár módszertani nehézségek természetesen adódhatnak, a rendelkezésre álló iratanyagban rejlő lehetőségeket ezidáig még messze nem használták ki.